

Микола ВЕГЕШ

ВЕЛИЧ І ТРАГЕДІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

70 років тому, 14 березня 1939 року, отець Августин Волошин проголосив державну незалежність Карпатської України. Закарпатські українці, забувши про традиційні суперечки між народовцями і русофілами, згуртувалися навколо Українського Національного Об'єднання в єдину монолітну силу, завершивши, за словами покійного академіка Олекси Мишанича, еволюцію від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Погано озброєні й недосвідчені, в основному юнаки і дівчата, в тому числі з-під польських Галичини і Волині, пішли на ворога – угорських гонведів. Та сили були нерівні – 18 березня припинили опір останні захисники держави, якій історія дала лише неповну сотню дорогоцінних годин.

Матеріали про Карпатську Україну вміщені в підручниках з історії для шкіл та вищих навчальних закладів. Президент Карпатської України Августин Волошин удостоєний посмертно звання Героя України, а один із його ювілеїв відзначався на державному рівні. Однак, вченим ще чимало треба зробити, аби в історії Карпатської України не залишилося жодних „білих плям“...

Утворення й падіння уряду Андрія Бродія

8 травня 1919 року Центральна Руська Народна Рада прийняла в Ужгороді рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії; однак, празький уряд постійно зволікав із виконанням своїх обіцянок – закарпатці, мовляв, ще не „дозріли“ до самостійного життя. Перший етап автономії був реалізований тільки 8 жовтня 1938 року Це була перемога всіх політичних сил краю, які протягом міжвоєнного періоду боролися за автономні права. Ще 2 вересня 1938 року представники русофілів (москвофілів) і народовців (українофілів) підписали декларацію, на яку чехословацький уряд не відреагував. Вимоги, які оголосив Едмунд Бачинський, передбачали приєднання Пряшівщини до Підкарпатської Русі, надання фінансової допомоги верховинським округам і персональну заміну представників в урядових установах.

На початку жовтня 1938 року відновилися переговори між представниками двох напрямків з метою створення автономного уряду Підкарпатської Русі. 8 жовтня в Ужгороді була створена Національна Рада Підкарпатської Русі, до складу якої ввійшли представники всіх основних політичних сил краю.

На першому засіданні Ради був прийнятий меморандум, який закінчувався вимогою негайно прийняти закон про Підкарпатську Русь. 8 жовтня 1938 року прем'єр-міністр Чехословаччини Я.Сирови звільнив з посади губернатора краю К.Грабаря і призначив І.Парканія. Останній в черговий раз наголосив на вимогах Національної Ради. Тим часом представники москвофілів і народовців обговорювали кандидатури на посади міністрів Підкарпатської Русі. Українську делегацію очолив А.Волошин, москвофільську – Йосиф Камінський.

Подібні суспільно-політичні процеси відбувались у Словаччині. 6 жовтня 1938 року провідники Словаччини зібралися в Жиліні і вимагали автономних прав. 7 жовтня 1938 року прем'єр-міністр Чехословаччини Я.Сирови задовольнив їхнє прохання, і Й.Тісо був призначений прем'єр-міністром Словаччини. Я.Сирови, згідно з 60 параграфом Конституції Чехословаччини, виконував на час відсутности Е.Бенеша (емігрував 5 жовтня 1938 р. – М.В.) президентські функції.

11 жовтня 1938 року було зформовано перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив Андрій Бродій – провідник русофілів. Міністрами були призначені Е.Бачинський і Юліян Ревай. Слідом за ними міністерську посаду зайняв Степан Фенцик, а А.Волошин та Ілько П'єщак стали державними секретарями.

Автономно-Землеробський союз (АЗС), очолюваний А. Бродієм, від початку свого утворення в 1923 році, на перший план постійно висував головне політичне завдання – здобуття автономії. У своїй статті „Ми, автономісти, будуємо нову вільну автономну Підкарпатську Русь“, опублікованій у 1935 році, А. Бродій писав: „Коротко скажу, чого ми, автономісти, хочемо і за що боремось: Підкарпатська Русь в її етнографічних кордонах від Попраду до Тиси, як вказано в Сен-Жерменському мирному договорі і Конституції Чехословацької Республіки...“. Але А. Бродій і керівництво АЗС вели подвійну гру, орієнтуючись на Угорщину, що викликало незадоволення представників українського напрямку. Газета „Нова свобода“ звинувачувала прем'єра у сприянні антиукраїнським виступам.

Досить швидко з'ясувалося, що А. Бродій вже тривалий час працював на уряд Угорщини під агентурним псевдо „Берталон“.

17 жовтня 1938 року Ю.Ревай попередив міністра закордонних справ ЧСР Ф.Хвалковського про зв'язки А.Бродія з урядом Угорщини. Міністр внутрішніх справ ЧСР Я. Черний ствердив, що відомості з нарад міністерської ради потрапляють до угорського посольства в Празі. А.Бродія звинуватили в порушенні „Закона про охорону республіки“ і заарештували.

Після арешту А.Бродія новим прем'єр-міністром празький уряд призначив А.Волошина – провідника українського напрямку. У виголошеній 26 жовтня 1938 року промові А.Волошин заявив, що забезпечить „народам Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної“. 27 жовтня 1938 року в газеті „Нова свобода“ було опубліковано звернення Української Народної Ради „До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бессарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали“, яке свідчило про чітку українську спрямованість уряду А. Волошина: „Ми віримо, – говорилося у зверненні, – що

великий 50-мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми“. Це звернення було розцінене українцями, зокрема в Галичині, як заклик до допомоги. Почалися масові демонстрації у Львові, Станіславові, Коломиї. Були зафіксовані перші нелегальні переходи кордону.

А.Волошин зформував новий уряд майже виключно з представників українського напрямку. Виняток становив лише Е.Бачинський. Урядові А. Волошина довелося діяти у вкрай складних умовах, адже не припинялися напади угорських і польських терористів на міста і села Карпатської України, своєї кульмінації досягла руйнівна діяльність проугорської „п'ятої колонії“. Якщо до цього додати, що вкрай несприятливою була міжнародна ситуація (нечітка позиція Німеччини, слабкість Чехословаччини, що перебувала на грані розпаду, відверта ворожість Угорщини та Польщі), то стане зрозумілою і орієнтація на Німеччину, і численні спроби домовитися з урядом Румунії... Український прем'єр, будучи політиком-реалістом, намагався зробити неможливе: зберегти хоча б і неповну незалежність краю, докладаючи зусиль, щоб Карпато-Українська держава – складова покищо єдиної Чехословаччини – продовжувала нормально функціонувати.

Уряд Карпатської України робив усе для того, щоб відносини між українцями й чехами, які проживали в краї, залишалися добросусідськими. Призначаючи А.Волошина прем'єр-міністром, чехословацький уряд покладав на нього великі надії, як на поміркованого політичного діяча, сподіваючись на його неутралітет у внутрішній політичній боротьбі, яка не припинялася в краї. А.Волошин добре це усвідомлював, коли закликав місцеве населення виконувати „правильно свої повинності в межах Чехословацької Республіки“.

В лютому 1939 року в краї проживало 8,5 тисячі чеських чиновників (разом із сім'ями – 15 тисяч). Переважна більшість із них вороже ставились до влади А. Волошина і всього українського, боячись процесів українізації. Однак, конфронтацію у чесько-українські стосунки вносили обидві сторони. Чехи не сприймали українську владу та її рішення, а українці намагалися позбутися „опіки“, нерідко використовуючи для цього різні методи, іноді такі, що суперечили Конституції Чехословаччини.

Українсько-чеські відносини різко загострилися після призначення чеського генерала Людвіга Прхали третім міністром Карпатської України. 20 січня 1939 року А.Волошин у листі до Л.Прхали писав: „Це порушення автономних прав К.У. (П.Р.) викликало велике обурення між карпато-українським населенням. Свідчать про це стихія демонстрацій, які дуже згіршили дотепер на загал добрі відносини між карпато-українським населенням і чеським урядництвом К.У. ...Співпраця з Вами у правительстві К.У. за тих обставин є неможливою“. Справа закінчилася компромісом: Л.Прхала виконував обов'язки міністра транспорту.

Наприкінці 1930-х років Чехословаччина була державою, в якій вільно функціонували понад тридцять різноманітних політичних партій та об'єднань. 25 жовтня 1938 року празький уряд прийняв рішення про розпуск політичних партій. Проте партії та об'єднання продовжували діяти. Найбільше від цього рішення постраждали закарпатські комуністи.

20 січня 1939 року уряд Карпатської України, „виходячи зі становища громадського спокою і порядку та з того, що діяльність політичних партій, існуючих в Карпатській Україні (Підкарпатській Русі), яких діяльність була припинена, загрожує громадській (державній) безпеці, вирішив розв'язати і розпустити всі політичні партії, що виявили діяльність до появи вищенаведеного розпорядження чехословацького уряду“. Закарпатська преса цей крок уряду розцінила як вияв політичної мудрости: „Політичне керівництво й провід Карпатської України належить Українській Народній Раді. Це є орган політичної консолідації й концентрації національних сил Карпатської України... В цьому органі не панує жадна доктрина, тут панує лише українська державотворча ідея...“.

Розпускаючи всі політичні партії, А.Волошин дав дозвіл „зложити політичну партію під назвою Українське Національне

Президент Карпатської України
о. Августин Волошин

Об'єднання (УНО)“. 24 січня центральний провід УНО очолив голова УЦНР Федір Ревай. Утворення УНО свідчило про те, що уряд Карпатської України не зміг повністю відмовитися від існування партій. Але водночас це було і проявом певної самостійності української влади, яка розпорядженням про утворення УНО порушувала попередні рішення празької влади.

Вибори до Союму були призначені на 12 лютого 1939 року. Голосування мало проходити на основі виборчого закону ЧСР, який продовжував діяти на території краю. Очевидець писав, що „результат недільних виборів... був так надзвичайно успішний і для українського народу та українців взагалі корисний, що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України“. З 92,5 відс. населення, що взяли участь у виборах, 92,4 відс. проголосували за УНО.

Згідно з Конституційним законом №328 від 22 листопада 1938 року, що узаконював автономний статус краю, передбачалося проведення виборів і Союму Карпатської України. В ньому так визначалися хронологічні рамки проведення першого крайового парламенту: „Союм Карпатської України буде вибраний найпізніше в квітні 1939 року та скликаний в місяць по виборах президентом республіки до міста, яке означить карпато-українська влада“. Уряд А.Волошина плянував відкриття Союму провести в Рахові 2 березня 1939 року, однак, президент ЧСР Е.Гаха сесії на той день не скликав; невдалою була також спроба провести відкриття 9 березня в Хусті. Е.Гаха дозволив скликати Союм Карпатської України 21 березня 1939 року, але на прохання А.Волошина змінив дату на 15 березня.

Й от 14 березня 1939 року А.Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення міністерство закордонних справ Німеччини. Представникові при уряді Чехословаччини Вікентієві Шандорові було запропоновано „виконати акт незалежності в Празі, а ми тут зробимо, що буде треба“. На прийняття такого рішення, безперечно, вплинули чинники міжнародного характеру, зокрема проголошення самостійності Словаччиною і вторгнення угорських військ на територію Карпатської України. Названі події свідчили про державний розпад ЧСР. Однак, історично є хибним – стверджувати, що цими чинниками все обмежувалося. Закарпатські українці довели, що вони

готові до державницького життя, є складовою частиною великої української нації.

Шістьом засіданням Сойму, які проходили протягом трьох годин одного дня, випала доля бути історичними, бо на них були прийняті історичної ваги документи – про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України. Таємним голосуванням був вибраний президент. Ним став А.Волошин, за якого проголосували всі послы (депутати).

Сойм проходив у той час, коли угорська армія розпочала окупацію Карпатської України. Незважаючи на короткочасність існування, саме виникнення Карпатської України як держави ще раз продемонструвало усьому світові, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом зі своїми братами з Великої України. Це підтверджується „Проголошенням Всеукраїнської Народної Ради до всього українського народу“, прийнятим 10 лютого 1939 року: „Народе Український... кріпко віримо, що у новім великім бою нація Українська героїчно переможе і стане твердою стопою на тисячолітніх горах Золотоверхого, сонцем свободи осяяного, святого Києва!“.

На листопад 1938 року припадає утворення Організації Народної Оборони Карпатська Січ (ОНОКС), хоча перші січові загони ще на початку 1930-их років почав формувати Д.Климуш з Ясіня. Вони були звичайними протипожежними і культурно-просвітніми товариствами, як і в сусідній Галичині. Не було і потреби створювати паралельні чехословацькій армії українські збройні сили, адже вона справедливо вважалася однією із наймодерніших і найбоездатніших в Європі. Наприкінці 1930-их років різко загострилася міжнародна ситуація. Напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської „п'ятої колони“, бажання допомогти чехословацьким військам захищати територію краю, змусило уряд А.Волошина прискорити процес створення місцевих збройних сил.

9 листопада 1938 року в Хусті відбулися установчі збори ОНОКС (Організація Народної Оборони Карпатська Січ), на яких було прийнято Статут організації. Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда, що перебувала в Хусті. Комендантом Карпатської Січі було обрано Д.Климуша.

Військовий штаб спочатку очолював полковник М. Аркас, потім полковник Г. Стефанів. Поет і науковець Олег Кандиба (Ольжич), який в ОУН займав посаду культурного референта, став координатором ідеологічної і політичної роботи в Карпатській Україні. Залучалися до військових справ колишні генерали Української Галицької Армії В. Курманович і В. Петрів. До штабу Карпатської Січі також увійшли майбутній командарм УПА Роман Шухевич (Щука), Зенон Коссак (Тарнавський), Григорій Барабаш (Чорний), Євген Врецьона (Волянський)...

До команд Карпатської Січі масово вливалася молодь, однак, лише одиниці взяли участь у боях з угорським військом. Кількість вишколених січовиків, або так званих дійсних членів Січі, не перевищувала двох тисяч.

Найбільш боєздатні військові частини Карпатської Січі знаходилися в Хусті. Складна ситуація була з озброєнням. П. Стерчо писав, що „січовики зброї не мають. Тільки від випадку до випадку приділяється їм зброя для служби безпеки“.

Розбудова Карпатської Січі вимагала значних коштів. А. Волошин звернувся до громадян краю та української діаспори. Очікувана допомога незабаром почала надходити. 19 лютого 1939 року канадські українці вислали 5200 дол. на руки прем'єра о. А. Волошина... „для розбудови Карпатської Січі“. Надходили пожертви від окремих політичних діячів краю, а також громадян. У січні 1939 року в Підкарпатському банку нараховувалося 34688 крон чеських, висланих для розбудови Карпатської Січі.

В ніч з 13 на 14 березня 1939 року в Карпатській Україні відбулися події, які мали значний вплив на подальшу долю краю. Йдеться про військові сутички між карпатськими січовиками і чехословацьким військом, які збіглися із вторгненням хортистської армії. Ці події вилилися в безглузде кровопролиття, яке зробило неможливим військове співробітництво. Уряд Угорщини ніколи не покидав думки про розширення своєї території за рахунок Закарпаття. В березні 1939 року ці настрої стали особливо відчутними. Угорщина концентрує свої збройні сили на кордоні з Карпатською Україною. Відповідали за територіальну цілісність Карпатської України чехословацькі війська, однак, напередодні агресії вони були деморалізовані.

„Тоді, коли вісім мільйонів чехів віддало себе під панування німецької держави без найменшого спротиву, – писав кореспондент галицького журналу „Жіноча воля“, – в той час тисячі українців збройно виступили проти мадярської кількатисячної армії“. Про битву на Красному полі повідомляв львівський часопис „Нова зоря“: „... Під Хустом відбулася велика битва, в якій з обох сторін полягло багато соток вояків. Мимо всієї симпатії до мадярів, не можемо не підкреслити, що український народ... хоробро боровся“. Угорські власті визнали, що „під час березневих операцій на Карпатській Україні мадярська армія мала 72 убитих, 163 ранених, 4 пропалих безвісти і 2 полонених“. Сучасні дослідники мають можливість назвати точніші дані про втрати обох сторін. На центральному напрямі бої січовиків з угорськими військами відбулися в Чинадієві, на околиці міст Сваляви та Іршави. 17 березня угорські військові частини втратили 37 чоловік убитими і 134 пораненими. Січовики втратили близько 200 убитими і понад 400 пораненими; в полон було взято близько 300 осіб. В боях на Красному Полі загинуло близько 230 січовиків, чеських воїнів і добровольців. Втрати угорців: убитими близько 160 чоловік і близько 400 чоловік одержали поранення. В боях по лінії фронту від Королева до Хуста угорці взяли в полон багато чехів і 450 січовиків, серед яких було чимало галичан.

18 березня 1939 року останні захисники Карпатської України припинили опір, однак окремі відділи Січі продовжували боротьбу в партизанських загонах. Генеральний штаб угорської армії в березні 1939 року прийняв рішення провести ряд бойових операцій з „очищення“ Карпатської України „від чужих елементів і доповідати про це кожні десять днів“. „Чужі елементи“, до яких відносили і галичан, виводили до угорсько-польського кордону і там передавали на розправу полякам. Хортисти збільшували кількість військ і жандармського корпусу в окремих округах.

Вже перебуваючи в еміграції, А.Волошин писав: „Кривава окупація, безжалісні переслідування українського народу, безтактна поведінка представників угорської влади по відношенню до корінного населення, відсутність в угорських урядників всякого соціального чуття, а також економічна відсталість Угорщини стали результатом того, що з часу свавільного захоплення Карпатська Україна перетворилась у вогнище наруги“. Навівши конкретні факти

про різке падіння матеріального і духовного добробуту закарпатців, А. Волошин підсумував: „Угорський королівський уряд розглядає Карпатську Україну з перспективи 1914 року. Ось чому в країні не видно ніяких ознак на покращення умов життя...“.

Репресії хортистів стосовно карпатських січовиків були прикладом грубого порушення міжнародних угод відносно трактування військових полонених.

* * *

Автономна Підкарпатська Русь, а згодом самостійна Карпатська Україна, існувала протягом надзвичайно короткого відрізка часу: з жовтня 1938 року до 15–18 березня 1939 р. Незважаючи на це, в краї відбувався такий бурхливий розвиток політичних подій, що до Карпатської України була прикута увага всієї світової громадськості.

Проголошення незалежності 14 березня 1939 року пояснювалося прагненням українського населення краю до свободи. Незважаючи на деяку спонтанність і поспішність, ця історична подія в житті не тільки закарпатських українців, але й усього українського народу мала велике історичне значення. Це була друга, після 21 січня 1919 року – Акту Злуки УНР і ЗУНР, спроба заявити перед цілим світом, про самодостатність української нації. І хоча цей акт проголошення незалежності, ратифікований 15 березня 1939 року на Соймі Карпатської України, був скоріше символічним, аніж реальним, він відіграв велику роль у формуванні самосвідомості всієї української нації. Саме в період існування Карпатської України завершився своєрідний перехід у свідомості – від підкарпатських русинів до закарпатських українців.

Про автора:

Микола Вегеш – директор Науково-дослідного інституту карпатознавства, завідувач катедри політології Ужгородського національного університету.